

Mətn nədir və onun mövzunu necə müəyyən etməli?

Mətn nə deməkdir? Mətn anlayışının ən geniş yayılmış tərifləri ilə tanış olun:

Mətn - leksik və qrammatik cəhətdən bağlı olan cümlələrin eyni fikir və mövzu ətrafında birləşməsidir.

Mətn ən böyük nitq vahididir.

Mətn - böyük və ya kiçik həcmdə, bitkin məzmunu və formaya malik şifahi və ya yazılı ünsiyyət vasitəsidir.

Mətn anlayışının izahında mübahisəli bir məqam mətnin ən azı neçə cümlədən ibarət olmasıdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün mətn anlayışına müxtəlif mənalarda izahını bilmək vacibdir. Mətn tipoqrafik anlayış kimi hər cür yazılı nitq, hətta bütöv və ya natamam yazı parçası olaraq nəzərdə tutulur. Dilçilikdə isə mətn ən böyük nitq vahididir. Yəni cümlələri, abzasları, fəsilələri ehtiva edən məntiqi cəhətdən əlaqəli və rabitəli yazı materialıdır.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olduğunu düşünür. Lakin atalar sözlərini, aforizmləri, şüarları nəzərə alanda geniş yayılmasına baxmayaraq bu fikirlər razılaşmamaq olar. Məsələyə başqa bir aspektdən də baxaq. Bədii janrlar daim dəyişməkdə, yeniləri yaranmaqdadır. Müasir ədəbiyyatda yaranan yeni janrlar - bir sözlük şeir, bir cümləlik hekayələr və ya yazılı ifadəsi mətni təşkil edir.

Məktəb təcrübəsində hər gün müəyyən həcmdə müxtəlif xarakterli və üsluba malik mətnlər oxuyur, esse, inşa, hekayə kimi yazı növlərində mətn tərtib olunur. Mətnin əsas əlamətlərini bu baxımdan müəyyənləşdirə bilərik:

- Mətdə cümlələr mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olur.
- Mətnin başlığı var və yaxud ona başlıq vermək mümkündür.
- Mətn 3 hissədən ibarətdir: giriş, əsas, nəticə.
- Mətdə bütün cümlələr eyni mövzuya aiddir.
- Məzmununa görə mətnin xarakteri olur: nəqli, təsviri, mühakimə və qarışıq (nəqli-təsviri, təsviri-mühakimə və s.).
- Nədən bəhs olunursa, o, mətnin mövzusu təşkil edir. Mətnin mövzusu onun başlığında da öz ifadəsini tapa bilər.
- Mətnin mövzusu müəyyənləşdirmək üçün belə bir sual verilə bilər: Mətdə nədən bəhs edilir?
- Mətnin mövzusu müəyyənləşdirmək üçün fəaliyyət algoritmini belə tərtib edə bilərik:

1. *Başlığa diqqət edin.* Burada mətdə bəhs olunanlar haqqında eyham ola bilər. Bu, xüsusilə müəllifin bəhsə mətləbə keçdiyi kiçik hekayə və ya məqalələrə aiddir. Nəzərə alın ki, başlıq assosiativ, metaforik və ya paradoksal ola bilər.

2. *Mətnin açar cümlələrini yazın.* Bunun üçün hər bir abzasda mətnin məzmununu əks etdirən əhəmiyyətli, vacib cümlələri seçin.

3. *Qısaltdın.* Bu cümlələrdən bütün artıq olanları (təfərrüatlar, izahlar, epizodlar) silin. Nəticədə ancaq çox vacib açar sözlər və ifadələr qalmalıdır.

4. *İfadələri əhəmiyyətinə görə sıralayın.* Mətnin əsas mövzusu müəyyənləşdirmək üçün onları sıralamaq lazımdır. Birinci növbədə o sözü yazmaq lazımdır ki, ondan istifadə etmədikdə mətdə nədən bəhs olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

5. *Mətnin məzmununu üç-dörd kəlmə ilə, yəni açar sözlərlə ifadə edin.* Əsas öncəki mərhələdə seçdiyiniz sözləri götürəcəyik. Mövzu ən son həddə qədər qısa ifadə olunmalıdır. Onu cümləyə çevirməyə çalışmayın, ən ideal forma iki-üç kəlmədən ibarət söz birləşməsidir.

Mətnin mövzusu müəyyənləşdirmək üçün açar sözləri yazmaq lazımdır. Mətdə əsas mənə yükünü daşıyan və məzmunu müəyyənləşdirən sözlərdir.

Ən böyük mətnin vahididir

Mətn üzrə işin təşkili: mətnin mövzu və ideyasının müəyyənləşdirilməsi

İstənilən mətdə açar sözlər:

- mətnin məzmununu anlamağa kömək edir;
 - müəllif fikrinin qavranılmasında əhəmiyyətli rol oynayır;
 - planın tərtibində və hissələrin fərqləndirilməsində istifadə edilir;
 - mənə və ekspressiv məzmunu müəyyənləşdirir.
- Mətdə əsas, ikinci dərəcəli, informasiyaverici açar sözləri müəyyənləşdirmək olar. Biliklərin praktik tətbiqini nəzərdən keçirək:

İşarələrin tarixi

Yazı meydana gələnə qədər minilliklər boyu insanlar arasında yalnız şifahi ünsiyyət mövcud olmuşdur. İlk əlifba yarandıqdan sonra danışq səsləri yazıda hərflər vasitəsilə işarə olunmağa başlandı. Bu səslərin köməyi ilə sözlər, cümlələr yazıldı. Beləliklə, yazılı nitq meydana gəldi.

Lakin şifahi nitq təkəç danışq səslərdən ibarət deyil. Doğrudur, insan danışarkən fikrini, ilk növbədə, sözlərlə, cümlələrlə ifadə edir. Bununla belə, intonasianın, vurğunun, pauzanın və s. əhəmiyyəti də az deyil. Yazıda bütün bu köməkçi funksiyaları xüsusilə işarələr - durğu işarələri yerinə yetirir.

Durğu işarələri mətnin daha asan qavranılmasına, səslə oxu zamanı düzgün ifadəsinə kömək edir. Lakin bu işarələr əlifba ixtira olunmuşdur. Çox sonralar yaranmışdır. İlk dövrlərdə yazıda nənki durğu işarələri, heç sözlər arasında boş məsafə də olmurdu. Belə mətn oxumağın nə qədər çətin olduğunu təsəvvür edə bilərsinizmi?

Yazı prosesinin özü də çətin iş idi. Mətnlər xəttatlar tərəfindən köçürülürdü. Bir kitabın köçürülməsi bəzən bir neçə ilə başa gəlirdi. Belə kitabları oxuyanların sayı da məhdu idi.

Kitab çapının meydana gəlməsi və daha geniş oxucu kütləsinə əhatə etməsi mətnlərin daha anlaşılqı, rahat oxunuşlu olması zərurətini yaratdı. Bunun üçün, ilk növbədə, sözləri, cümlələri bir-birindən ayırmaq lazımdır. İlk zamanlar mətdəki sözləri bir-birindən yazı xəttinin mərkəzində nöqtə qoymaqla ayırdılar. Sonralar nöqtə əvəzinə kiçik boşluq saxlamağa başladılar, nöqtə isə cümlənin bitdiyini bildirdi. Daha sonra cümlənin ilk sözünün böyük hərflə yazılması da mətnin oxucular tərəfindən daha asan qavranılmasına kömək edirdi.

Tapşırıq: Oxuduğunuz hissədə hansı abzasın mövzu ilə bağlılığı zəifdir?

Bu suala cavab vermək üçün öncə mətnin bu hissəsinin mövzusu müəyyənləşdirmək lazımdır. Siz artıq açar sözlər haqqında məlumatlısınız. Mövzunu müəyyənləşdirmək üçün açar sözlərdən istifadə edərk.

1. yazı, şifahi ünsiyyət, əlifba, hərflər, sözlər, cümlələr, yazılı nitq
2. şifahi nitq, sözlər, cümlələr, intonasia, vurğu, pauza
3. durğu işarələri, işarələr, durğu işarələri, mətni oxumaq

Könül NƏHMƏTOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

4. yazı prosesi, xəttatlar, kitabın oxunması, kitablar
5. kitab çapı, nöqtə, kiçik, boşluq, böyük hərflər

Əldə etdiyimiz sərərdəki sözlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirək. Görürük ki, 5 sərərdən ibarət olan sözlərin 4-cü sərərdəki açar sözlərin digərləri ilə əlaqəsi zəifdir. Beləliklə də müəyyənləşdiririk ki, bütün abzaslarda yazıda durğu işarələrindən danışıldığı halda dördüncü abzasda əlyazma kitablarının hazırlanmasında bəhs olunur. Bununla da belə qənaətə gəlirik ki, dördüncü abzas mətnlə zəif əlaqəlidir.

Mətnin ideyasını necə müəyyən etməli?

İdeya - müəllifin seçdiyi mövzu vasitəsilə söyləmək istədiyi fikirdir. Analogiyaya baxaq. Təsəvvür edin ki, siz ev tikməyi düşünürsünüz. Ev - sizin müəllif olaraq diqqət predmetinizdir. Sonra siz evin zahiri görünüşünün necə olacağını, hansı məqsədlə istifadə ediləcəyini, neçəyə başa gələcəyini düşünürsünüz. Bu fikirlər sizin ev tikməkdə qarşınıza qoyduğunuz məqsədlərdən aslıdır. Siz nə istəyirsiniz: istilik, gözəllik, rahatlıq, qonşuları təəccübləndirmək? Problemlə yanaşı qarşınıza qoyduğunuz məqsəd evin tikilməsi üçün ideyadır.

Eləcə də mətdə: müəllif öncədən mövzunu və bu mövzu ilə bağlı söz deyə biləcəyi problemi qoya bilməlidir. Bu problem informasiyanın verilməsi və ya müəllifin hər hansı mövzuya münasibətinin verilməsi, yaxud gündəlik problematik sualın cavablandırılması kimi qoyula bilər. Məsələni həll etmək üçün müəllif, eyni zamanda, problemin çərçivəsini müəyyənləşdirir və bu problema məlumatlıdır. Problemlə maraqlanan oxucularına müəllif mövqeyini bildirmək müəllifin məqsədi və mətnin ideyasıdır. İdeya əsas fikrin dəqiq ifadəsi şəklində, yəni müəllif qənaəti kimi verile bilər.

Elmi və rəsmi-ışğuzar mətnlərdə əsas fikir və ya məqsəd mətnin başlığından aydın olur. Məsələn, "Marsda həyatın olmasının

sübutu" başlığı onu bildirir ki, mətdəki əsas informasiya Marsda həyatın mövcud olmasıdır. Amma, məsələn, Səməd Vurğunun "Aslan qayası" əsərini oxumaq lazımdır ki, əsərin nəyə həsr olunduğunu və ideyasını müəyyənləşdirmək mümkün olsun.

Böyük həcmli, mürəkkəb quruluşa malik bədii və publisistik əsərlərin ideyası müəllifin qarşısına qoyduğu kompleks problemlər əsasında müəyyən edilir.

Publisistik mətnin ideyasını tapmaq üçün qoyulmuş problemlərə əsaslanaraq müəllif mövqeyini təhlil etməkdir. Bunun üçün:

- a) abzaslarda verilmiş tipik suallara cavab vermək;
- b) müəllifin mövqeyini ifadə edə biləcək bədii vasitələrə əsaslanmaq lazımdır.

Mətnin məzmunu ilə tanış olub onun ideyasının müəyyənləşdirilməsi üzrə praktik işi nəzərdən keçirək.

Beş müdrik

Ən qısa yol - hər zaman yeganə ən müdrik yol deyil. Hər birimizin həyat yolunun öz tənayinatı var.

Beş müdrik məşədə azır. Birinci deyir: "Mən sola gedəcəm - mənim intuisiyam belə deyir. İkinci deyir: "Mən saga gedəcəm, "sağ" sözü "salamatlıq" mənasını verir. Üçüncü deyir: "Mən geriye dönəcəm - biz oradan gəldik, demək ki, mən mütləq məşədən çıxma biləcəm". Dördüncü deyir: "Mən irəli gedəcəm - irəliləməyə çalışırdım və məşə sona çatcaq və yeni bir aləmə çıxacağam". Beşinci deyir: "Siz hamınız yanılırsınız. Daha yaxşı üsul var, məni gözləyin". O, ən hündür ağacı tapıb dırmanmağa başlayır. O, çıxana qədər hamı qaçaqlaşır öz seçdiyi tərəfə gedir. O, yuxarıdan məşədən daha tez çıxmaq üçün hansı tərəfə getmək lazım olduğunu görür. İndi o, hətta müdrikərin hansı ardıcılıqla məşədən çıxacağına da deyə bilər. O, daha hündürə çıxıb ən qısa yolu görür.

Müdrik problemin üzərinə qalxdı və hamıdan yaxşı həll etdi! O, bildi ki, hər şeyi doğru etmişdir. Amma başqaları deyil! Onlar inadkar oldular, onu eşitmədilər. O, həqiqi müdrikdir!

Lakin bununla bitmir, çünki... O yanılırdı. Hamı doğru hərəkət etmişdi.

Sola gedən talaya çıxmışdı. O, ac qalmalı və vəhşi heyvanlarla mübarizə etməli olmuşdu. Bununla da o, məşədə sağ qalmağı öyrənmiş, məşənin bir hissəsi olmuşdu və başqalarını da buna öyrədə bilərdi.

Sağa gedən quldurlara rast gəlmişdi. Quldurlar onun hər şeyini qarət etmiş və özünü də onlarla birgə quldurluq etməyə məcbur etmişdirlər. Lakin bir qərdəndən sonra o, quldurların ürəyində onların unuduqları hissi - insanlığı, mərhəməti oyandırmışdır. Onlardan bəzilərinin peşmanlığı hətta o qədər güclü olmuşdur ki, müəllimlərinin vəfatından sonra özləri müdrik olmuşdurlar.

Geriye döndən müdrik gəlidiyi cığırda döndən sonra həmin cığır məşədən zövq almaq istəyənlər üçün yola çevrilmiş və itmək təhlükəsi aradan qalxmışdır.

İrəli gedən yeni yol açmışdır. O, heç kimin olmadığı yerlərdə olmuş, insanlar üçün yeni gözəl məkanlar, dərman bitkiləri və faydalı heyvanlar kəşf etmişdir.

Ağaca çıxan müdrik qısa yol tapmağın mütəxəssisi olmuşdur. Ona öz problemini sürətə həll etmək istəyən hər kəs müraciət edirdi, hətta bu, inkişafa gətirməyə belə...

Beləliklə, hər bir müdrik öz tənayinatını yerinə yetirdi.

Hündürə qalx və qısa yolu gör. Başqalarına öz yolu ilə getməyə icazə verməyi bacar.

Hamının müdrik olduğunu etiraf et - hər bir yol vacibdir və hörmətə layiqdir.

Daha sonra... Finala baxmağı bacar: oradan həmişə yolun davamı var.

Mətdə qarşıya hans sual qoyulmuşdur? Mətnin məzmununa belə bir sual vermək olar: Ən müdrik yol hansıdır? Demək ki, mətnin qarşısında duran sual budur.

* Mətnin birinci və ikinci cümləsi onun problematik cümləsidir. Bu cümləyə sual verməklə mətnin problemini müəyyən edirik: Ən müdrik yol hansıdır?

* Müəllif münasibətinin xüsusiyyətləri nələrdir?

* Predmet necə dəyərləndirilir?

Mətnin əsas qəhrəmanı beşinci müdrikdir. Mətdə problem öncə onun nəzər nöqtəsindən dəyərləndirilir. Bu nəzər nöqtəsindən göstərilən münasibət sərtlik və birtərəfli yanaşma ilə xarakterizə olunur və oxucuda fikrin doğruluğuna şübhə yaradır. Buradan artıq düşünmək mümkün olur ki, beşinci müdrikin mövqeyi mətnin ideyası ola bilməz.

Mətnin mənə vahidlərində əsas informasiyalar nədir?

Mətnin əsas hissəsinin abzaslarından əsas informasiya və fikirləri seçək.

Birinci abzas: Müdriklərin hər biri öz istiqamətini seçir.

İkinci mənə vahidi: Beşinci müdrikə görə, ondan başqa hamı yanılırdı.

Üçüncü mənə vahidi: Lakin o yanılırdı. Bütün yollar doğru yere çıxırdı.

Mətdə əsas fikri əsaslandırmaq üçün hansı arqumentlər gətirilir?

Mətnin əsas hissəsinin üçüncü mənə vahidindən artıq ideyanı çıxarmaq mümkündür. Mətnin girişində verilmiş əsas fikri arqumentləşdirmək üçün müdrikərin gətirdikləri yoldakı ibretli nəticələr göstərilmişdir. Demək ki, mətnin birinci və ikinci mənə vahidində problem qoyulmuş, üçüncü mənə vahidində arqumentlər gətirilmiş, problem həll edilmişdir.

Mətdən hansı qənaət hasil olur?

Mətnin ideyası nəticə hissəsində açıq verilməlidir: "Hər kəsin öz tənayinatı var. Ən qısa yol hər zaman ən müdrik yol deyil. "Mətdəki bütün köməkçi fikirləri ümumiləşdirən bu əsas fikir imkanların hamısını dəyərləndirməyi tövsiyə edir.

Bu fikir üçüncü mənə vahidindən çıxarıla bilən fikirlə səsleşir: Doğru yolun vahid mərhəməti yoxdur, ən qısa yol hər zaman ən müdrik yol demək deyil.

Mətn üzrə aparılan fəaliyyətləri ümumiləşdirək:

Təhlil nəyi göstərir: Mətn niyə yazılıb? Mətnin ideyası nədir? Müəllifin qənaəti nədən ibarətdir? Bu fikirdən çıxış edərək mətni necə adlandırmaq olar?

Mətnin didaktik məği insanın eqosunu tərbiyə etməkdir. Mətnin sonunda oxucu üçün çıxarılan qənaət budur: "Finala baxmağı bacar: oradan həmişə yolun davamı var". Mətni ideyasına görə "Finala baxmağı bacar", "Hər kəsin yolu doğrudur", "Ən doğru yol", "Hər bir həyat yolunun öz tənayinatı var", "Bütün yollar vacibdir" və s. bu kimi başlıqlarla adlandırmaq olar.